

† **PIERRE L'HUILLIER (1926-2007)**

Ένας από τους επιφανέστερους ορθόδοξους κανονολόγους των νεωτέρων χρόνων, και όχι μόνον των ημερών μας, μετέστη στον Κύριό του στα τέλη του 2007. Ο αρχιεπίσκοπος Pierre L'Huillier εκοιμήθη την 19 Νοεμβρίου, λίγες ημέρες πριν συμπληρώσει τα 81 του χρόνια, και κηδεύθηκε στην Νέα Υόρκη στις 27 Νοεμβρίου. Την επομένη, μετά την τέλεση αρχιερατικής θείας λειτουργίας, ενταφιάσθηκε στη Μονή του Αγίου Τύχωνος της Νοτίας Χαναάν (South Canaan) στην Πενσυλβανία.

Ο κατά κόσμον Paul L'Huillier γεννήθηκε στο Παρίσι στις 3 Δεκεμβρίου 1926. Προσεχώρησε στην Ορθόδοξη Εκκλησία το 1945, κατά τη διάρκεια των εκκλησιαστικών σπουδών του στο Ινστιτούτο του Αγίου Διονυσίου (Saint-Denys) στο Παρίσι, όπου και ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία κατά τα έτη 1949-1950, ενώ συνέχιζε τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο. Ανήκων στο Πατριαρχείο Μόσχας, εκάρη μοναχός (30 Αυγούστου 1954) και χειροτονήθηκε διάκονος και στη συνέχεια πρεσβύτερος (4 και 5 Σεπτεμβρίου 1954)· το 1960 του απενεμήθη το οφφίκιον του αρχιμανδρίτη. Υπηρέτησε την Εκκλησία του ως πρεσβύτερος στους ναούς των Τριών Ιεραρχών και της Θεοτόκου «Των Θλιβομένων η Χαρά» στο Παρίσι. Το 1962 έλαβε το πτυχίο της Θεολογίας από τη Θεολογική Ακαδημία Μόσχας. Τον Σεπτέμβριο 1968, η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου του τον ανέδειξε επίσκοπο Χερσώνος (ή Χερσονήσου), προκειμένου να αναλάβει την αρχιερατική διαποίμανση των ενοριών του Πατριαρχείου στη Γαλλία· χειροτονήθηκε στο καθολικό της Μονής του Αγίου Αλεξάνδρου Νιέφσκι στην Πετρούπολη (τότε Λένινγκραντ) στις 12 Σεπτεμβρίου, ημέρα της πανήγυρης της Μονής. Από το 1966 ως το 1978 δίδαξε στο Καθολικό Ινστιτούτο των Παρισίων.

Στη Γαλλία υπηρέτησε υπό το Πατριαρχείο Μόσχας ως το 1979, οπότε εξελέγη από τη σύνοδο της λεγομένης «εν Αμερική Ορθόδοξου Εκκλησίας» επαρχιούχος επίσκοπος Brooklyn. Μετά την εγκατάστασή του στις Ηνωμένες Πολιτείες, υιοθέτησε την αγγλική μορφή του ονόματός του Peter και, σταδιακά, την αγγλική γλώσσα στα δημοσιεύματά του αντί της μέχρι τότε, κυρίως, γαλλικής. Το 1981 κατεστάθη ε-

πίσκοπος (και από το 1989 αρχιεπίσκοπος) Νέας Υόρκης και Νέας Ιερσέης. Όπως είναι γνωστό, η μη αναγνώριση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες της αυθαίρετης χορήγησης «αυτοκεφαλίας» εκ μέρους του Πατριαρχείου Μόσχας στη μητρόπολή του στην Αμερική (Metropolia), υπό το όνομα της «εν Αμερική Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Orthodox Church in America), δεν έθιξε την κοινωνία με τους πιστούς της, ούτε την αναγνώριση της κανονικότητας του κλήρου και των αρχιερέων της, που αποτελούν και μέλη της υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αμερικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Μονίμου Διασκέψεως των κανονικών Ορθοδόξων Επισκόπων εν Αμερική», Standing Conference of Orthodox Bishops in America (SCOBA), της οποίας ο μακαριστός ιεράρχης υπήρξε δραστήριο μέλος και σύμβουλος επί κανονικών ζητημάτων, πιστός πάντοτε υποστηρικτής και κήρυκας της ενότητας της Ορθοδοξίας. Φιλέλλην και φίλος της ελληνικής Εκκλησίας, τακτικός επισκέπτης της Ελλάδος και εγκάρδιος συνομιλητής με τους Έλληνες συναδέλφους του, στην (αρχ)ιερωσύνη και στην επιστήμη, πολύγλωσσος – χειριζόταν, εξίσου καλά με την μητρική του και τη θετή του γλώσσα (γαλλική και αγγλική), τη ρωσική, γλώσσα της θεολογικής του παιδείας, και την ελληνική, μητέρα γλώσσα της Ανατολικής Εκκλησίας και γλώσσα του κανονικού δικαίου της. Γλαφυρός αφηγητής, ακαταπόνητος συζητητής, συνεδύαζε την επιστημονική σοφία με μία εξαιρετικά σύγχρονη ποιμαντική και κοινωνική αντίληψη και με μία μοναδική αίσθηση του χιούμορ, που τον χαρακτήριζε. Λαμπρός μελετητής της εκκλησιαστικής παράδοσης, εγνώριζε, ίσως για τον λόγο αυτόν ακριβώς, να είναι συγχρόνως εξαιρετικά «ανοικτός» στη θεολογία του, την εκκλησιολογία του και τις επαφές του.

Διαπρεπής κανονολόγος, από το 1985 διδάκτωρ (με τη βαρύτητα που έχει η ρωσική έννοια του όρου) του κανονικού δικαίου της Θεολογικής Ακαδημίας της Μόσχας, αναπληρωτής καθηγητής κανονικού δικαίου στο Σεμινάριο του Αγίου Βλαδιμήρου της Νέας Υόρκης, δημοσίευσε μόλις το 1996, μετά από μακρά κυοφορία, σε αγγλική έκδοση, το έργο ζωής του, τη διδακτορική διατριβή του *The Church of the Ancient Councils*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY 1996, με ανάλυση σε βάθος του νομοθετικού-κανονιστικού έργου των τεσσάρων πρώτων οικουμενικών συνόδων που διαμόρφωσαν την Εκκλησία (Νικαίας, Κωνσταντινουπόλεως, Εφέσου και Χαλκηδόνος), σε συνάρτηση με το ιστορικό, πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής τους. Επιφανές μέλος της Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών (Βιέννη), μετείχε παλαιότερα ενεργώς στα συνέδριά της, με εισηγήσεις στην κεντρική τους θεματική, που βρίσκονται δημο-

σιευμένες στην επιστημονική επετηρίδα της Εταιρείας, *Kanon*· η τελευταία, νομίζω, συμμετοχή του υπήρξε στο πρώτο (και μόνο, μέχρι στιγμής) συνέδριο της Εταιρείας σε αμερικανικό (αλλά «ορθόδοξο») έδαφος, στη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού Βοστώνης, το 1995. Μετέσχε επίσης σε Διεθνή Βυζαντινολογικά Συνέδρια: τελευταία, και πάλι στο πρώτο (και μόνο, μέχρι στιγμής) που έλαβε χώρα στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 17ο, στην Ουάσιγκτων (Dumbarton Oaks), το 1986. Προηγουμένως είχε μετάσχει στο 15ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο των Αθηνών (1976), παρουσιάζοντας μια εξαιρετη ανακοίνωση για τον Ιωάννη Ζωναρά ως κανονολόγο: «Les traits spécifiques de l'œuvrre canonique de Zonaras», που έμεινε δυστυχώς, όσο γνωρίζω, αδημοσίευτη¹. Μελετητής, ειδικά, μεταξύ πολλών άλλων επιμέρους θεμάτων, του βυζαντινού δικαίου του γάμου, έχει δώσει σημαντικές δημοσιεύσεις και στο αντικείμενο αυτό· κυρίως: «Novella 89 of Leo the Wise on Marriage: An Insight into its Theoretical and Practical Impact», *Greek Orthodox Theoretical Review* 32.2 (1987) 153-162, με αναφορά στις ιστορικές-νομικές προϋποθέσεις και τις πρακτικές συνέπειες της περίφημης Νεαράς 89 του Λέοντος, η οποία εισάγει ως μόνο νόμιμο τύπο του γάμου την ιερολογία και αποτελεί τη βάση όλης της εφεξής εξέλιξης του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου του γάμου (και του δικαίου του γάμου στην Ορθόδοξη Εκκλησία)· και σε σχέση με το έγγαμο ή την αγαμία του κλήρου και την επισκοπική αγαμία στην ανατολική εκκλησιαστική παράδοση: «Episcopal Celibacy in the Orthodox Tradition», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 35.2&3 (1991) 271-300².

Λόγοι υγείας είχαν επιβάλει την αποχή του αρχιεπισκόπου Πέτρου από τα ποιμαντικά του έργα από την άνοιξη του 2004· μετά ένα έτος υπέβαλε την κανονική παραίτησή του η οποία ίσχυσε από 30 Απριλίου 2005. Ο θάνατός του σημειώνει την απώλεια ενός σπουδαίου ερευνητή του Ανατολικού Κανονικού Δικαίου και του Βυζαντινού Δικαίου, σοφού ιεράρχη, αλλά και εξαιρετικά χαρίεντος ανθρώπου και,

1. Βλ. τώρα: P.E. Pieler, «Zonaras als Kanonist», εις: N. Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο στον 12ο αιώνα: Κανονικό Δίκαιο, Κράτος και Κοινωνία*, Αθήνα 1991, 601-620.

2. Πρβλ. επίσης την βιβλιοκρισία του ίδιου στο *Sobornost* 12.2 (1990) 180-182 για το βιβλίο, με την ίδια θεματική, του R. Cholij, *Clerical Celibacy in East and West*, Hertford 1989, του οποίου ο συγγραφέας επέστρεψε στις πιο ξεπερασμένες συντηρητικές δυτικές θέσεις, με μία πολύ παλαιού τύπου επιχειρηματολογία. Βλ. τώρα: C.G. Pitsakis, «Clergé marié et célibat dans la législation du Concile in Trullo: le point de vue oriental», εις: G. Nedungatt - M. Featherstone, *The Council in Trullo Revisited* [= *Kanonika*, 6], Ρώμη 1995, 263-306.

για όσους από τους συναδέλφους του σε όλον τον κόσμο, και στην Ελλάδα, τον γνώρισαν από κοντά, ενός Μεγάλου Φίλου.

Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

Marie Theres Fögen

10.10.1946-18.1.2008

Στις 18 Ιανουαρίου 2008 άφησε η Marie Theres Fögen στη Ζυρίχη, ύστερα από έναν ολιγόμηνο αγώνα που με αξιοθαύμαστη ψυχική αντοχή διεξήγαγε, την τελευταία της πνοή. Έτσι, η οικογένεια των ιστορικών του βυζαντινού δικαίου έχασε ένα όχι μόνο εκλεκτό, αλλά και εξαιρετικά αγαπητό από όλους μέλος της. Μπορεί τα τελευταία χρόνια της ζωής της να αφιέρωσε η Marie Theres Fögen όλη της τη δραστηριότητα στις δύο ιδιότητές της, της τακτικής καθηγήτριας του ρωμαϊκού και του συγκριτικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης και της διευθύντριας του Ινστιτούτου Max Planck για την ιστορία του ευρωπαϊκού δικαίου της Φρανκφούρτης, η μεγάλη της ωστόσο αγάπη υπήρξε ο κόσμος του Βυζαντίου, οι θεσμοί και οι νομικές του σχέσεις, και σε αυτό τον χώρο είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής προσφοράς της.

Γεννημένη στο Lüdinghausen της Βεσφαλίας μεγάλωσε στη Φρανκφούρτη. Στη Νομική Σχολή του εκεί Πανεπιστημίου έκανε τις σπουδές της και έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα στην ιστορία του δικαίου των νεότερων χρόνων. Προς το δίκαιο της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έστρεψε το ενδιαφέρον της όταν, ως συνεργάτις του καθηγητή Dieter Simon, αναδέχθηκε το ολοκληρωτικό βάρος της οργανωτικής στηρίξεως του γνωστού σε όλους τους βυζαντινολόγους ερευνητικού προγράμματος της Φρανκφούρτης για την κριτική επανέκδοση των βυζαντινών νομικών πηγών. Η αστείρευτη ζωτικότητα της δεν εξαντλείτο όμως στην εξασφάλιση της υποδομής για τη λειτουργία του προγράμματος και, στη συνέχεια, για την έκδοση των *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* που κατέληξε στην ίδρυση της *Löwenklau-Gesellschaft*, ως εκδοτικού φορέα του προγράμματος. Οι σελίδες των *Fontes Minores* και άλλων συλλογικών τόμων είναι γεμάτες από μελέτες της που μαρτυρούν την εξοικείωσή της με τη χειρόγραφη παράδοση των πηγών του βυζαντινού δικαίου, μάλιστα δε τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης περιόδου. Ορισμένα θέματα, συγκεκριμένα οι περί επιτροπείας διατάξεις των *Βασιλικών* (1979),

η *Αυξημένη Εξάβιβλος* (1981, 1986), η διάκριση των βιβλίων του *Πανδέκτη* (1982), το *Λεσβιακό ανθολόγιο* (1982), η δικαστηριακή πρακτική του 14ου αιώνα (1982), η έκδοση πραγματείας περί πλάσματος δικαίου (1984), η έκδοση και ο σχολιασμός πολλών δικαστικών αποφάσεων του Ιωάννου Αποκαύκου (1982-1985), η επίδραση των Νεαρών Λέοντος του Σοφού στο κείμενο των *Βασιλικών* (1989), η έκδοση βυζαντινών νομικών λεξικών (1990), η ανάλυση των Νεαρών 24-27 του Λέοντος (1990), η σχέση στάσης και αφορισμού στο Βυζάντιο (1995), η έκδοση της πραγματείας περί χρηματίων (1998), θα φέρουν ανεξίτηλα τα σημάδια της γραφίδας της. Επιμελήθηκε ακόμη την έκδοση πολλών συλλογικών τόμων και υπήρξε η ψυχή δύο περιοδικών, των *Rechtshistorisches Journal* (1982-2002) και *Rechtsgeschichte* (από το 2002) που θαρραλέα άνοιξαν νέους δρόμους στην ιστορία του δικαίου. Τα βιβλία της «Die Enteignung der Wahrsager. Studien zum kaiserlichen Wissensmonopol in der Spätantike» (1993) και «Römische Rechtsgeschichten. Über Ursprung und Evolution eines sozialen Systems» (2002) γνώρισαν μεγάλη εκδοτική επιτυχία, προκαλώντας συνάμα και έντονες αντιδράσεις, όπως, άλλωστε, και όλη η επιστημονική της παρουσία, γιατί η Marie Theres Fögen τόσο στην έρευνα όσο και στη διδασκαλία γοήτευε και προκαλούσε, μη διστάζοντας να αμφισβητεί κάποτε και αυτά τα άγια των αγίων της δικαιοϊστορικής θεωρίας. Λίγο πριν από τον θάνατό της κυκλοφορήθηκε το τελευταίο της βιβλίο: *Das Lied vom Gesetz*. Έτσι, το «Άσμα του Νόμου» αποτέλεσε το κύκνειο άσμα της.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος